

МЕТОДОЛОГІЧНА СПАДЩИНА ЄЖИ ТОПОЛЬСЬКОГО

У статті поданий докладний опис і аналіз методологічного сегменту наукової творчості Єжи Топольського – одного з найвидатніших польських істориків ХХ ст. Подана характеристика його основних праць у цьому напрямку, з особливою увагою до «Методології історії», «Теорії історичного знання» та «Як ми пишемо і розуміємо історію».

Ключові слова: методологія історії, історія та теорія історіографії, нарративістська філософія історії, теорія позаджерельного знання, активістична теорія історичного процесу.

В статье представлено подробное описание и анализ методологического сегмента научного творчества Ежи Топольского – одного из наиболее выдающихся польских историков ХХ в. Дана характеристика его основных работ в этом направлении, с особым вниманием к «Методологии истории», «Теории исторического знания» и «Как мы пишем и понимаем историю».

Ключевые слова: методология истории, история и теория историографии, нарративистская философия истории, теория внеисточникового знания, активистическая теория исторического процесса.

The article focuses on a detailed description and analysis of the methodological segment of Jerzy Topolski's scholarly oeuvre. The characteristic of his main works in this direction is given, with particular attention to the «Methodology of History», «The Theory of Historical Knowledge» and «How to Write and Understand History».

Key words: methodology of history, the history and theory of historiography, narrative philosophy of history, theory of source-free knowledge, the activist concept of the historical process.

Постановка проблеми. Вже досить тривалий час польська історіографія відіграє роль своєрідного ретранслятора ідей західного історіописання на терени української історичної теоретичної думки. Для вітчизняних істориків науковий доробок польських колег мав досить значний вплив на формування в українському науковому просторі теорії історії як окремої дисципліни.

Протягом тривалого часу теоретична думка у Польщі розвивалася у вигляді методології історії, що була попередницею сучасної теорії або філософії історії. Методологія історії як спеціальна історична дисципліна набула значного розвитку з середини ХХ ст. Вона була об'єктом наукових зацікавлень багатьох польських вчених, але найширший підхід до розуміння предмету методології історії запропонував Єжи Топольський – професор Університету імені Адама Міцкевича в Познані. Протягом 1968-1996 рр. Топольський видав свої три фундаментальні праці – «Методологію історії» (1968) [17], «Теорію історичного знання» (1983) [24] та «Як ми пишемо і розуміємо історію: таємниці історичної нарації» (1996) [15], у яких він запропонував власне бачення методології історії, історії історіографії та теорії історичного нарративу. Дослідження наукової спадщини метра польської історіографії Єжи Топольського має велике значення для розуміння розвитку польського історіописання протягом другої половини ХХ ст. А з огляду на взаємозв'язок польської та української історіографій, методологічний доробок вченого повинен дістати належного висвітлення та аналізу.

Аналіз актуальних досліджень. Найбільш значної розробки тема наукової спадщини та творчого шляху Топольського дістала в польській історіографії. Дослідження польських авторів можна умовно поділити на два типи: дослідження певного напрямку творчості Топольського та спогади і некрологи. До перших належать статті Симона Мальчевського [9], Войцеха Вжосека [26], Рафала Стобецького [12]. Також перекладена українською мовою стаття Яна Поморського [1].

У число других входять статті-спогади Еви Доманської [5], Єжи Матерницького [10], Лешека Тшечаківського [25] та некролог Анджея Вичанського [27].

В російській історіографії вийшла друком монографія Віктора Туманіна «Historia – moje życie»: наукова спадщина Єжи Топольського» [4], яка, однак, не висвітлює усього

спектру методологічних досягнень польського вченого і, більшою мірою, присвячена суто історичним працям Топольського.

Щодо вітчизняних робіт, то тут існує лише стаття Наталі Семчук [2], яка, однак, має відверто бібліографічний характер. Також нещодавно в українському перекладі з'явилася книжка Топольського «Як ми пишемо і розуміємо історію», передмова до якої, написана В.Вжосеком, коротко висвітлює творчий шлях вченого.

Таким чином, як для української, так і для польської та російської історіографій, комплексне дослідження методологічної спадщини Єжи Топольського залишається актуальним завданням.

Метою цього дослідження є накреслення основних напрямків вивчення методологічної спадщини Єжи Топольського, а також стислий аналіз основ трьох головних методологічних праць вченого – «Методології історії», «Теорії історичного знання» та «Як ми пишемо і розуміємо історію».

Виклад основного матеріалу. Наукова діяльність Є.Топольського являє собою процес постійної наполегливої праці, яка дала свої плоди у вигляді численних наукових досягнень та світового визнання польського вченого. Прагнення відповідати сучасним тенденціям розвитку історичної науки та вміння достосовувати їх до власних наукових розробок зумовило широкий спектр наукових зацікавлень вченого, що включають в себе дослідження з економічної та регіональної історії, синтези історії Польщі, роботи з дидактики історії, а також великі праці з методології та філософії історії, а також історії історіографії. Роботи Топольського являють собою високопрофесійний підхід до кожної з проблеми, що ним аналізується, та демонструють неабиякий інтелектуальний хист.

Серед широкого кола наукових напрацювань польського вченого важливе значення займала рефлексія над методологією та теорією історії. Видатні дослідження Топольського у цьому напрямку зробили його фактичним «батьком-засновником» польської післявоєнної теорії історіографії та мали великий вплив на формування польської теоретичної рефлексії над історією в цій країні [9; с. 89]. У даному дослідницькому контексті Є.Топольський опрацьовував різні течії філософії історії, зокрема теорію історичного матеріалізму, неопозитивістську філософію історії, та пост-модерністську філософію історії або наративізм. Вчений не лише вправно та творчо інтерпретував вищевказані течії, але і на основі їх створив власні концепції, які виклав на сторінках своїх численних робіт. На базі виведених теоретичних постулатів Топольський проводив і численні емпіричні історичні дослідження, прикладом яких можуть бути його монографії «Народження капіталізму у Європі XIV-XVII ст.» [18] та «Польща у новітні часи 1501-1795» [20].

До теоретичних засад історії Є.Топольський звернувся під впливом свого вчителя Яна Рутковського на самому початку свого кар'єрного шляху. На цьому етапі творчості основною інспірацією молодого вченого була теорія історичного матеріалізму, яка була для нього однаково загальною теорією історичного процесу та оригінальною філософією науки [26; с. 15-16]. Саме через цю прихильність професора до марксизму, досліджувану ним методологію у польському середовищі ідентифікували як дисципліну, що її підкорив марксизм, а роботи вченого у цій галузі сприймалися зі скептицизмом. Натомість, методологічні концепції Є.Топольського та його творча рефлексія над історією користувалися популярністю за кордоном. На думку учня Топольського В.Вжосека, інтерпретація історичного матеріалізму знайшла відгук на західних теренах імовірно тому, що «більше відповідала західноєвропейському духу, ніж стилю відповідних інтерпретацій у країнах радянського блоку» [26; с. 18]. Топольський трактував марксизм не лише як ідеологію або світогляд, але як одну з багатьох важливих теоретичних орієнтацій, що відрізняло його від інших істориків-марксистів. З падінням комунізму, Топольський відійшов від дослідження марксистської течії як основної, але її вплив був досить відчутний протягом тривалого етапу наукової творчості вченого.

Першою спробою Топольського у царині методології стала спільна з Анджеєм

Малевським стаття «Про причиннове пояснення в історії» [7], яка була опублікована на сторінках провідного польського історичного часопису «Kwartalnik Historyczny» у 1957 р. Співпраця з Малевським закріпила заглиблення Топольського у теорію. Спільні дослідження та дискусії вилилися у роботу «Дослідження з методології історії» [8], яка була написана на хвилі «відлиги» середини 50-х років. Однак, не дивлячись на певне послаблення ідеологічного тиску, книжка Малевського та Топольського, яка містила критичний аналіз історичного матеріалізму, була опублікована не відразу: вона побачила світ лише у 1960, але без тих розділів, де критично обговорювалася теорія Маркса.

«Дослідження з методології історії» були першою спробою передати Польщі досягнення аналітичної філософії історії, – говорить Топольський про їх роботу, – наші дослідження були сприйняті наче ревіталізуючий потік в мутній воді марксистської теорії, яка змішувалася з ідеологією» [6; с.115]. Середина ХХ ст. була позначена появою нових тенденцій та течій у теорії історії, які дозволили піддати теорію історичного матеріалізму строгій логічній перевірці. Відмінною характеристикою, що відрізняла дану методологію від аналітичної філософії історії, було вивчення реальної практики істориків, що пронизувала усе дослідження.

У той же час Топольський почав аналіз логічної та методологічної структури «Капіталу» Карла Маркса. Вчений виступив ініціатором проведення досліджень у познанському середовищі та був редактором роботи «Методологічні передумови «Капіталу» К.Маркса» [14], яка була продовженням подальших критично-аналітичних досліджень теорії Маркса. Ще одним кроком у цьому аналізі історичного матеріалізму стала робота «Елементи марксистської методології гуманітарних наук» [13], редактором якої став Єжи Кміта [6; с.116]. Топольський виступив редактором третього випуску заснованого Лешекком Новаком методологічного часопису «Познанські дослідження філософії науки та гуманітаристики» [12], який був присвячений історіографії між модернізмом та постмодернізмом. Вчений створив оригінальну практичну інтерпретацію історичного матеріалізму Маркса, та, разом з Є.Кмітою та Л.Новаком, став засновником так званої Познанської методологічної школи.

Співпраця Топольського з різними представниками цієї школи та власні дослідження сучасних історіософських течій стали підставою для створення «Методології історії» – однієї з найвідоміших та найважливіших його праць. Вона була опублікована у 1968 р. та, з численними перекладами на іноземні мови, дістала світове визнання. Написана на хвилі популярності неопозитивізму, «Методологія історії» була номологічною за своїм характером та здебільшого спиралася на сцієнтистську філософію науки. Поряд з цим, автор намагався поєднати пануючу на Заході аналітичну філософію з марксизмом. Особливу увагу Топольський концентрував на аналізі характеру історичного пізнання, проблеми історичного джерела та його інтерпретації, наративу та його ролі в історичному дослідженні. На підставі цих методологічних досліджень Топольський висунув дві важливі ідеї: активістичну теорію історичного процесу та теорію позаджерельного знання.

Говорячи про роль «Методології історії», що її вона відіграла у розвитку польської історичної науки, дуже доречним буде навести цитату Анджея Вичанського, – колеги та приятеля Єжи Топольського: «Методологія історії була для нас захисним щитом перед нападами догматиків та доктринерів, оскільки запроваджувала західні методи досліджень і при цьому не суперечила раціонально представленому марксизму. Це забезпечувало більший ступінь дослідницької свободи та контактів з істориками Заходу» [27; с.142]. Вичанський також підкреслює той факт, що саме Топольський нагадав про роль загальних позаджерельних знань, які передують самому дослідженню, але які не завжди є усвідомлюваними, та про важливість людської свідомості у розгортанні історичного процесу. Саме в «Методології історії» розпочинаються дослідження Топольського з нарративістської філософії історії, які зайняли одне з центральних місць у наступній його теоретичній роботі – «Теорія історичного знання» (1983) [24].

«Теорія історичного знання» була своєрідним підсумком методологічних і

теоретичних досліджень, Топольського 70-х – початку 80-х років ХХ ст., зокрема, монографій: «Світ без історії» (1972) [23], «Марксизм і історія» (1977) [16], «Розуміння історії» (1978) [22], «Нові ідеї загальної історіографії. Про роль теорії в історичних дослідженнях» (1980) [19] та «Істина та модель в історіографії» (1982) [21] [10; с.98]. Усі ці роботи демонструють еволюцію теоретичної та методологічної думки Топольського у напрямку поступового відходу від марксизму. «Теорія історичного знання» демонструє новий стиль викладу та інші теоретичні орієнтири. Адаптуючи нові тенденції у сучасній гуманістиці до своїх досліджень та до вирішення конкретних методично-методологічних питань, вчений відмовляється від сцієнтизму в історії. Є.Матерницький вказує на те, що у цій праці на перший план вже виходять наступні перспективи: онтологічні («бачення світу та людини»), методологічні («ідеал науки», «методологічні засади») та аксіологічні [10; с.99]. Разом з цим, у «Теорії історичного знання» важлива увага приділяється історичним знанням взагалі, а не лише так званим науковим, а історія історіографії представляється як один з різновидів літературної творчості. У цьому зв'язку автор по-іншому ставить питання нарративу та його структури, а також історичної істини, що найбільш повно відображається у його наступній роботі, присвяченій цьому напрямку досліджень, монографії – «Як ми пишемо і розуміємо історію. Таємниці історичного нарративу» (1996).

«Як ми пишемо і розуміємо історію» стала останньою великою працею Топольського у цій тріаді теоретико-історичних досліджень. У даній роботі автор орієнтується на постмодерністську та постпостмодерністську філософію історії та у цьому зв'язку особливе значення надає нарративізму, аналізуючи концепції Мішеля Фуко, Артура Данто та Франка Анкерсмита. Надаючи історикові важливу роль в історичному пізнанні, вчений висунув ідею так званих базових фактів. Являючись віддзеркаленням джерельних даних, вони трактувалися як важливий фундамент пізнання на основі консенсусу дослідників [26; с. 26]. Згідно з Топольським, на основі цих базових фактів конструюється історичний нарратив. Виходячи з цього дослідник формулює так званий парадокс історичної істини, яку він не сприймав ні як поодинокі твердження, ні як просту їх сукупність, але як складний нарратив, тобто плюралізм істин у відповідному контексті.

Як можна помітити, однією з ключових теорій, що їх аналізує та інтерпретує у своїх працях Топольський, була нарративістська течія філософії історії. Нарративізм був панівним напрямком в історіописанні другої половини ХХ ст., що зумовило підвищену зацікавленість ним теоретиків історії, які намагалися інтерпретувати ідеї нарративізму та пропонували власне бачення його практичного застосування. Вперше до цієї проблематики Топольський звернувся на сторінках «Методології історії», значна увага нарративістській філософії історії приділялася у «Теорії історичного знання», а «Як ми пишемо і розуміємо історію» повністю присвячена аналізу історичного нарративу. Польський вчений аналізував концепції А.Данто, М.Фуко, а пізніше – у «Теорії історичного знання» та в «Як пишеться і розуміється історія» – Г.Вайта та Ф.Анкерсмита, а також викладав власні спостереження та теорії. Ці три праці являються відображенням еволюції теоретичної думки польського вченого. Якщо «Методологія історії» була спрямована на сцієнтизацію історії та зрівняння її з природничими науками, то «Теорія історичного знання» і «Як пишеться і розуміється історія» представляють історію як самодостатню науку. У «Методології історії» Топольський аналізує нарратив з точки зору аналітичної філософії історії, натомість в наступних своїх працях він більше орієнтується на ідеї, запроваджені лінгвістичним поворотом, намагаючись, втім, узгодити обидві орієнтації.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Методологічний комплекс праць Топольського відіграв одну з найважливіших ролей у розвитку польської історичної науки. Познанський науковець вправно інтерпретував ідеї західної філософії історії та створював оригінальні концепції. Вчений аналізував такі питання, як: теорія розвитку історичного знання, рефлексія над роллю джерел та позаджерельних знань в історичних дослідженнях, пояснення та проблема істини в історії, мітологічні аспекти історичного

пізнання, історичної свідомості тощо. Не буде перебільшенням твердження, що, почасти, завдяки Є. Топольському, методологія історії зайняла привілейоване місце у науковому середовищі Польщі.

Щодо перспектив подальших досліджень, результати даного дослідження можуть бути використані для більш детального та глибокого аналізу наукової спадщини Є.Топольського, а також для вивчення специфіки розвитку польської теорії та історії історіографії у другій половині ХХ ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Поморський Я. Як займатися методологією історії? Довкола концепцій Єжи Топольського / Я.Поморський // Ейдос, 2006. – Вип.2. – Ч.1. – С.87-97.
2. Семчук Н. Науковий доробок Єжи Топольського у світлі актуальних проблем розвитку польської історичної науки [Електронний ресурс] / Н.Семчук. – Електрон.дан. – Режим доступу : <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/inb/2007-3/07snipin.pdf>, вільний. – Загол. з екрану.
3. Топольський Є. Як ми пишемо і розуміємо історію: таємниці історичної нарації / Є.Топольський. – Київ: К. І. С, 2012. – 400 с.
4. Туманин В. «Historia – moje życie»: Научное наследие Ежи Топольского / В.Туманин. – Казань: Издательство Института Истории РТ, 2008.– 240 с.
5. Domańska E. Adieu (Wspomnienie o Profesorze Topolskim)/ E.Domańska// Er(r)go.– 2000.– No1.– S.109-110.
6. Domańska E. Encounters: Philosophy of History after Postmodernism / E. Domańska. – N.Y.: University Press of Virginia, 1998. – 287 p.
7. Malewski A. O wyjaśnieniu przyczynowym w historii / A.Malewski, J.Topolski, // Kwartalnik Historyczny. – 1957. – R.64, №2. – S.3-35.
8. Malewski A. Studia z metodologii historii / A. Malewski, J.Topolski. – Warszawa: PWN, 1960. – 164 s.
9. Malczewski Sz. «Metodologie» Jerzego Topolskiego / Sz.Malczewski // Historyka. – 2009. – Tom XXXIX. – S.89-120.
10. Maternicki J. Wspomnienie o Jerzym Topolskim (1928-1998) / J.Maternicki // Przegląd Humanistyczny. – 1999. – Tom XLIII. – №5. – S. 95-102.
11. Poznan Studies in the Philosophy of the Sciences and the Humanities. – Amsterdam, 1977. – vol.3
12. Stobiecki R. Między dogmatem ideologia a modernizacja. Marksizm Jerzego Topolskiego / R.Stobiecki // Oblicza Przeszłości.– 2011.– S.53-68.
13. Topolski J. Elementy marksistowskiej metodologii humanistyki / J.Topolski . – Poznań : Wydawn. Poznańskie, 1973. – 562 s.
14. Topolski J. Zalozenia metodologiczne «Kapitalu» Marksa / J.Topolski // Studia Filozoficzne. – 1968. – №3-4. – S.3-33.
15. Topolski J. Jak się pisze i rozumie historię. Taemnice narracji historycznej / J.Topolski. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza RYTM, 1998. – 404 s.
16. Topolski J. Marksizm i historia / J.Topolski. – Warszawa: PIW, 1977. – 468 s.
17. Topolski J. Metodologia historii / J.Topolski. – Warszawa : PWN, 1968. – 475 s.
18. Topolski J. Narodziny kapitalizmu w Europie XIV-XVII wieku / J.Topolski. – Warszawa : PWN, 1965. – 199 s.
19. Topolski J. Nowe idee współczesnej historiografii: o roli teorii w badaniach historycznych / J.Topolski. – Poznań: Wydawn. Poznańskie, 1980. – 307 s.
20. Topolski J. Polska w czasach nowożytnych. Od środkowoeuropejskiej potęgi do utraty niepodległości (1501-1795) Poznań: Wydawn. Naukowe UAM, 1999. – 943 s.
21. Topolski J. Prawda i model w historiografii / J.Topolski.– Łódź.– Wydawnictwo Łódzkie, 1982. – 392 s.
22. Topolski J. Rozumienie historii / J.Topolski. – Warszawa : PIW, 1978. – 225 s.
23. Topolski J. Świat bez historii / J.Topolski. – Warszawa : Wiedza Powszechna, 1972. – 243 s.
24. Topolski J. Teoria wiedzy historycznej/ J.Topolski. – Poznań : Wydawn. Poznańskie, 1983. – 509 s.
25. Trzeciakowski L. Jerzy Topolski. Uczony i przyjaciel (1928-1998)/ L.Trzeciakowski// Kronika Miasta Poznania. – 1999. – №1. – S.401-414.
26. Wrzosek W. Szkic do portretu Jerzego Topolskiego / W.Wrzosek // Jerzy Topolski. Varia historyczne. – Poznan : PTPN, 2010. – S. 9-30.
27. Wyczański A. Jerzy Topolski (20.IX.1928 - 21.XII.1998) / A.Wyczański // Kwartalnik Historyczny.– 1999 – №2 (106).– S.139-142.